Оповідання

ПЕРЕДМОВА ДО ВИДАННЯ 1991 РОКУ

Повідомлення, що В. Підмогильний написав оповідання "Комуніст", з'явилося вперше у "Хроніці" збірника "Вир революції" (Катеринослав, 1921). Потім промайнула скупа згадка, що автор читав його на одному з літературних вечорів у Києві. Після цього слід оповідання загубився, як і тоді ж написаної новели "За день" (останню нещодавно розшукано й опубліковано в "Літ. Україні" 1989 року). Дослідники вважали його втраченим. Переглядаючи "Літературно-науковий вістник", що після революції 1917 року почав виходити у Львові за редакцією Д. Донцова, я зненацька зупинив свою увагу на вступному слові редакції до першого номера 1923 року. Повідомляючи своїх читачів про зростання авторитету й тиражу видання, журнал зазначав: "В останні часи літературно-науковому Вістникови вдалося з'єднати нових співробітників також на Великій Україні; в сій книзі іде друком перше оповідання, отримане нами з Сов. України ("Комуніст")".

Твір, поданий на подальших сторінках ЛНВ дуже нагадував поетику тогочасного В. Підмогильного. Але автор зазначався... П. Вальчук. Що це псевдонім — очевидно: журнал на Радянській Україні вважався націоналістичним виданням, і відверто накликати на себе біду жоден автор, зрозуміло, не мав бажання. Проте, коли шукати зв'язків з Підмогильним, вони напрошувалися порівняно легко: одноразові псевдоніми завжди варіюються в межах справжнього прізвища й імені. Отже, з імені Валер'ян — Вальчук. Але це, хоча й близький, а все-таки лише здогад. Він не давав права на публікацію.

Минулого літа вдалося ознайомитися з судовою справою В. Підмогильного (грудень 1934 — березень 1935) в архівах КДБ. У протоколі допиту від 17.XII.34 р. на запитання слідчого, які твори були видані за кордоном, В. Підмогильний називає оповідання "В епідемічному бараці", збірку "Повстанці". І додає: "Крім цих творів, було надруковано в Літ. Науковому Вістнику моє оповідання "Комуніст". На запитання, коли написані всі ці твори, він відповів: 1920—1921 роки.

Отже, через 70 років твір повертається в доробок автора...

КОМУНІСТ

Се оповідання прислано нам з Вел. України. — Ред. ЛНВ

Степ, де вони лежали в шанцях, якого краї простяглися до обрію, жовтий степ, де вряди-годи з'являлись і зникали сірі постаті, здавався їм задушною в'язницею з залізним розпеченим дахом. Вони почували себе зовсім окремішними, загубленими серед невідомих просторів, де їх здибає тільки біль і смерть. А душні липневі ночі гнітили їх своєю запашністю.

Найбільше турбувало їх, що бою не було вже три дні. Жодного стрілу не було чутно і розвідка безнастанно блукала, не натрапляючи на ворога. Все те зміцнило їх на думці, що козаки обходять їх, несподівано налетять зі своїми довгими гострими списами, жорстокі, безпощадні, мов зграя шулік на беззахисних курчат. Рубатимуть їх, буде надлюдський біль од ран, що поріжуть голови й спини, буде жах перед болем і смертю.

Напруження знесилило їх так, що вони й не гадали про опір. Рушниці, що вони їх мали, були неминучим, але недоцільним додатком, що його треба буде кинути, коли

врешті розвіється невідомість, і довгі списи, мов тисячі пронизливих пучок, потягнуться до їх грудей. І вони прагнули сього, щоб позбутися важкої нерухомости лежання, та безсонного очікування, що в'ялило їх, як сонце траву серед одноманітності жовтих просторів.

Врешті те сталося. На четвертий день, коли сонце без жалю висмоктувало зівсюди заховану вогкість, наглі громи гармат, гряд кулеметів і рушниць напоїли залізом спраглу землю.

А ті, хто лежав у шанцях, припали щільно до землі, нерухомі, сірі, як і вона, приголомшені смертельним дощем, що рясно падав на них з-під чистого, палючого неба. Вони прагнули зробитися непомітними, забитись у найменші щілинки, аби зберегти своє життя. Покинувши поруч себе рушниці, зацiпивши зуби й кулаки, вони важко відчували здеревіле биття серця та передсмертну зачучверілість своїх скандзюблених членів.

Коли ж позад них несподівано повстали жваві ряди людей з багнетами, що лисніли на сонці, а збоку посунули на них кіньми списи, що їх вони давно вже сподівались у глибинах душі, — вони враз одірвались од землі, кинулися врозтіч, як безладна течія а битого посуду, падали, подірчавлені кулеметами й роздерті гарматами, і їх тіло, що боялось заліза, було важке, мов купа каміння.

Їх заскочено, і серед голого степу відбувся пишний бенкет насолоди й жаху. Пил, що хмарами йшов з-під кінських копит, укрив завісами шлюбне ліжко, де вигуки скаженого захоплення лунали над зойками й 'благанням, де жорстокі руки з несамовитої жаги дерли безвільне тіло, .і незаймана кров тихо точилась на темні простирадла землі. А гармати

бухали, мов великий годинник, що виміряв час сих кривавих обіймів.

За чверть години все стихло. Осівся пил, і стомлені козаки, обливаючись потом з утоми і сонця, злазили з коней та серед одтятих голів і пошматованих < тіл, з лайкою й бійкою роздягали тих, хто лишився живий. Врешті вони погнали їх перед себе, сю юрбу людей у брудній білизні, що сунулась одностайною купою, мов понура отара запилених овець.

Годин зо дві плентались вони до незнайомого міста, а там їх загнано у казарменний двір. Незабаром виїхав до них верхи генерал, командир добровольчого полку, що здобув місто і полонив їх. Вони не злякались генерала, бо отупіли з утоми, були прибиті пережитим жахом та свідомістю прийдешніх кар.

— Га! Комуністи! Грабіжники! Жидівські посіпаки!

Юрба затаїла віддих і не ворушилася. Всім хотілося, щоб генерал швидше їхав собі, аби можна було хоч на мить упасти на землю і так лежати. А той, поміркувавши з хвилину, щось нервово промовив до осавула і подався геть. Тоді осавул скомандував, Жидам вийти з юрби і стати окремо.

Тим часом, як Грицько Островський, "помкомсотні"[1] і секретар "комосередка"[2] щойно розбитого червоного полку, мав виходити, йому нараз спало на думку затаїти своє жидівське походження, скориставши зі своєї неподібності до жидівського типу. Він ще не ворухнувся був, враз прийнявши таку постанову, і лишився стояти, несвідомо притаївши віддих, ніби ховаючись.

Але його й так непомітно було за юрбою. Він був маленький, тендітний і здавався хлопчаком, дарма що май понад двадцять років.

Щохвилини він радів зі своєї вигадливості. Адже ж він справді зовсім не схожий на Жида! Вимова бездоганна. Документи взято разом з одежею. Хто догадається, що він Жид?

Не дурно його батько любив частенько говорити:

— Моєму синові справді вигідно жити, бо він живе в машкарі.

Сей спогад здався Островському таким кумедним, що він мало не зареготав. І злякавшись одразу свого недоладного пориву, що міг зрадити його таємницю, він непевно озирнувся навкруги.

Вісім Жидів уже стояли геть, з руками, скрученими за спиною. Коли Островський глянув на них, його попередня радість стала в'янути під натиском якогось липучого сорому. Але він швидко пригасив сей недоречний прояв національного почуття.

— Я — комуніст, — сказав він сам собі.

Він ліг за прикладом інших полонених, і насолода спочинку заслонила йому всі почуття й міркування.

— Запевне їх стратять, — мляво подумав він про зв'язаних співплеменців і нагло зовсім сторонній спогад прийшов йому до свідомості.

Він згадав свого "комсотні"[3], що під час балачки, якось сказав йому:

— Коли б мене мали заполонити, я застрелився б. Адже ж мене однаково розстріляють!

Справді, сьогодні, коли козаки оточили їх, "комсотні" застрелився. Його колишні слова яскраво повстали перед Островським, і той збентежився

— То малодушність або велика помилка, — гадав він, заспокоюючи себе, — яка користь нам з його вчинку? Його нема вже в наших лавах, а я живий і сподіваюся жити.

Гострий крик урвав його міркування. Зв'язаних Жидів вішано й один з них скажено пручався та галасував. Його били й тягли до петлі, вчепленої за гілляку.

Кілька хвилин на казарменному подвір'ї була метушня, лайка й гукання. Нашвидку зроблені петлі погано, зашморгувались і козакам доводилось чіплятись за ноги страчених і зависати на них, щоб ті напевно подушились.

Всі полонені були до краю здивовані: вони гадали, що Жидів тільки розстріляють, а тим часом їх повішено.

Островський дивився на кару. Почував себе надзвичайно дужим і стискав кулаки.

Коли Жидів повішено, на подвір'ї стихло. Полонені мовчки лежали на землі.

Островський підвівся на лікоть і став поволі студіювати подвір'я. Праворуч, у високому паркані кілька дощок виломано

і в ту дірку можна було пролізти, він з ледве укритим ляком окинув очима своїх товаришів, — чи ніхто не помітить, бува, в який бік він дивився. Але вони здебільшого лежали, заплющивши очі; дехто копирсав землю.

Островський беззвучно засміявся і потер руки. Погляд його упав на повішених і ті трупи одбились, йому в свідомості, як чудернацькі знаки запитання. В душі йому знову ворухнулось тягуче чуття, мов сум за батьківщиною. Він зітхнув.

— Яка користь із того, що й я висів би з ними разом? — подумав він, лягаючи.

Він довго мостився, викликаючи невдоволення, і врешті заспокоївся, поклавши голову на груди свого сусіда; той нервово ворухнувся був, щоб позбутися дотику і ваги, але Островський уперто затримав свою голову на місці.

Так він чекав ночі.

Надвечір полоснув дощ і полонені заворушились, змокрілі й безпорадні. Вони так і лишились серед двору сірим натовпом неохайного лахміття, боячись сховатися де-небудь, щоб не накликати зайвим рухом лайки і кари.

Вони тиснулись один до одного, сплітались і тремтіли, як сполошена купа млявого черв'яччя.

А за дощем упала глуха ніч, осяяна вряди-годи примарними блисками далекої громовиці. Повітря, насичене вогкістю, нерухливими хвилями повисло над землею. Бліде світло ліхтаря, повішеного над хвірткою, миготіло, поринаючи в темряву, кроки вартових невиразно хлюпали по болоту та мішалися з неясними вигуками й уривками пісень. Вогкість

ковтала всі згуки і врешті над подвір'ям запанувала чорна тиша, страшна й таємнича, як стрімке провалля безодні.

Островський облишив товаришів, що тремтіли, присівши карачки, і беззвучно поплазував серед калюж казарменного двору, полохаючись власного дотику. Рідке болото пройшло крізь білизну і липло йому до голого тіла, в рот набивалася липка земля, він задихався, випльовуючи її, і волочився далі, прямуючи до дірки в паркані.

З чверть години він вигинався там, шукаючи її, наштрикувався на штахети, дер собі руки й груди об колючий дріт, що сповивав паркан, і сей час безпорадної блуканини серед темряви й розпучливої тиші, коли хотілося завити з холоду та зневіри, так виснажив його, що намацавши дірку, він оскаженіло схопився за перекладини паркану і завмер над отвором, зціпивши зуби, як звірюка над їжею, здобутою в кривавій борні...

Потім швидко прослизнув у нірку і поплазував полем, гребучись ногами й руками в болоті. І, враз схопившись, майнув навпростець, витягнувши вперед руки, розбризкуючи калюжі, спотикаючись та сковзаючись по набряклій землі. і

Діставшись до незнайомих будинків, він намацав рукою дерев'яну браму і прихилився був до неї, щоби спочити: але ноги йому підігнулися і він упав у болото. Видряпавшись накарачки, він став віддихувати. Вогкість пронизувала його давучим холодом і жах подвоював його втому. Білизна нестерпуче липла до тіла і він став гикати з холоду й огиди.

Упавши знову ничма, він розпачливо бився грудьми об землю, захлинаючись од сухої блювоти. Задушливі спазми котились йому з шлунка під горло, він харчав, ковтаючи землю,

І його маленьке тіло, вкрите лепом, термосилось, мов рухлива булька болота

Згодом він принишк. З безсилля він був напрочуд спокійний, ніби й треба було, що він лежить Виваляний у багні, десь невідомо, нікому не знаний втікач, як шматок здохлятини в придорожній канаві. Вогкість зробилась теплою і ниття пошарпаного тіла пестило пестощами напахтених губ.

Таким зустріло його пишне світання літнього дня. Він розтулив очі й бачив, як на крайнебі сходили червоні троянди і поскидали по обрію свої довжелезні пелюстки. Поцілунки світла визволяли поглинені ніччю будинки і він ніби народжувався з болота в теплім паруванні землі.

Проте його жахнуло світло, що полилося навкруги. Темрява його ховала, а тепер посунуть вулицями люди, побачать його, і скрутять назад йому руки.

Він схопився й попростував, поволі дибаючи закляклими ногами. Все навкруги було страшенно чуже, одлиски сонця по вікнах завдавали йому тремтіння І ніколи ще він так не боявся зустріти людину.

Та врешті зустрів. Він уздрів її ще здалеку і пручнувся був бігти, але тіло його обважніло і він спинився. А постать посувалася щораз ближче.

Спасенна думка спала йому в голову — прикинутись божевільним. Так, реготати, кидатись на людей і вити, як собака. І та постать, що суне, нехай буде за першу жертву.

Островський вдивився в неї — і о радосте, то був Жид. Він кинувся до нього, простяг руки й гукнув по-жидівському:

— В ім'я Бога! Рятуйте!

Він гукав верескливим голосом, повним розпуки й жаху. Все тіло його тремтіло й вигиналось, і сам він здавався ще меншим, ніж справді був, якимсь чорним недоростком із болотяною машкарою на обличчі.

Зустрічний одсахнувся геть, а Островський хапав його за одежу і безладно розповідав свою напів вигадану, напів правдиву історію.

— Я полонений... Мене змобілізували большевики... Батько мій кравець... Ми — мирні люди... Я втік... Я лежав під брамою в болоті... Рятуйте, я ж Жид! Мене ніхто не порятує... Я Жид! Швидше, швидше...

Він ухопив зустрічного за полу сурдута і тяг його до найближчого будинку.

— Ох, Боже мій! — сполошено відповідав той. — Ну, куди ви тягнете мене до чужої хати? Я йшов на базар і ось... ну, заспокойтесь, ми підемо до синагоги...

За два дні Островський у доброму вбранні з фальшованим паспортом у кишені, прощався на двірці з секретарем міської партії "Поалей-Ціон".

— Прощайте й не дякуйте, — казав той, — се наш обов'язок. Найкраща подяка — се праця. Ми дали вам доручення до сіоністів вашого міста — виконайте їх і працюйте далі. Ніколи не забувайте, Що Жидам є єдиний шлях — шлях до Сіону.

— Будьте певні, — відповідав Островський, — я виконаю все. А в нашому місті праця якнайбільше потрібна.

Секретар "Поалей-Ціону" на хвилину затримав його руку.

— Ви на диво несхожі на Жида, — промовив він.

— Я шкодую сього, — відмовив Островський, — мені хотілося б бути цілковитим Жидом.

Сіоніст вдячно стиснув йому руку.

Островський вийшов на площадку вагона і радісно втягав у себе хвилююче повітря. Щойно вистраждане здалося нараз дитячою марою, нікчемним страхіттям, над яким хіба сміятися варто, і серед миготливих краєвидів він почув себе пташиним співом над барвистими степами.

Тепер він без збентеження згадав про свого "комсотні", що застрелився з надмірної чесності. Йому навіть стало шкода тої чудної людини, що не змогла побороти в собі забобону і згинула марно.

Од'їхавши кілька станцій, Островський почув себе дужим переможцем. Він жартівливо переглянув папери, що дали йому сіоністи, пошматував їх і викинув у віконце.

— Дурники, дурники, — глузливо гадав він, — найшли єдиний шлях. Нехай тільки ми візьмемо місто назад, я покажу тому секретареві, кудою йти; буде він у ЧК замість Сіону!

1921 р.

(Правопис — за оригіналом). [Тобто ЛНВ.]

Примітки:

[1] Помічник коменданта сотні.

[2] Комуністичного осередка.

[3] Комендант сотні.

*Текст звірено з виданням: Валеріян Підмогильний. "Комуніст" // Літературна Україна, 31 січня 1991.

Вперше надруковано 1923 р. В "Літературно-науковому віснику".